

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94: 323.282«1915/1947»

Скорейко Г.

ЛІТОПИС ТРАГЕДІЇ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

Рецензія на монографію:

Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження.

Спогади. Документи. Т. 2 / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар.

– Чернівці : Букрек, 2014. – 900 с. : іл.

Поет і прозаїк Й. Струцюк, якого Україні подарувала холмська земля, написав у одному зі своїх віршів: «Як за Буг нас виганяли, в очі нам сікли сніги». Біль від втрат, приниження вигнання пережили холмсько-підляські українці, коли 9 вересня 1944 р. було підписано Угоду між урядом УРСР і Польського Комітету Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР, згідно якої передбачалося, що «евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано». Проте цей документ був лишень офіційним прикриттям для урядів, які вирішували власні глобальні проблеми боротьби проти національних рухів та усунення підстав для потенційних територіальних претензій сусідів. «Евакуйованим» навіть не дозволяли самим обирати місце проживання, вони стали заручниками великої політики. Зі 192 тис. українців Холмщини і Підляшшя, вивезених у 1944–1946 рр., понад 149 тис. були направлені в південно-східні області України. Переселенці залишили в Польщі 461 317 га власної землі та посівів на суму понад 17 млн. злотих, майна – більш як на 732 тис. крб. Із собою в Україну вони привезли більш як 55 тис. коней, понад 113 тис. голів великої рогатої худоби, 24 тис. свиней, 46 тис. кіз та овець, 66,5 тис. одиниць ґрунтообробної техніки, тисячі молотарок, сівалок, возів тощо. Адже їм обіцяли, що вони в радянській Україні матимуть власну землю. Але зрештою вони опинилися в колгоспній системі, тому не тільки власної землі не отримали, а й втратили те, що з такими труднощами перевозили в Україну.

Отже, ця угода вирішила долю сотень тисяч українців та поляків, які без судового рішення були позбавлені власності і мусили покинути прадідівські землі не з власної волі, не під тиском природних катаклізмів, не внаслідок між-етнічних чи релігійних конфліктів, а винятково через прагнення однієї людини, яка присвоїла собі функції Всевишнього і одним розчерком пера виносила вироки цілим народам. Виповнилося 70 років цій сумній події, яка назавжди змінила етнічний ландшафт Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Галичини та Волині. Народилося, сформувалося і зістарилося ціле покоління людей, розкиданих по всьому світу, яким рідна земля навіть не сниться, бо вони ніколи її не бачили, а тільки уявляли з розповідей батьків.

Старе арабське прислів'я гласить: «Якщо хочеш зрозуміти душу міста, йди на базар, а якщо його історію, то йди на кладовище». Сьогодні давні українські села та містечка у Польщі наповнені польським духом і тільки православні хрести на старих кладовищах ще деякий час будуть нагадувати про багатосотлітню українську минушину цих земель. Проте залишається ще колективна історична пам'ять, яка виявляється міцнішою, ніж камінь, вперто тримається на підсвідомому рівні і не дає зникнути цілому пластові української історії. Саме благородній справі збереження цієї пам'яті присвячено другий том колективної дослідницької праці Юрія Макара, Віталія Макара та Михайла Горного «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)», яка вийшла у Чернівцях 2014 р. Якщо перший том автори присвятили виключно науковому аналізу історії польсько-українських взаємин на Холмщині, так званого біженства до Росії та депортації холмщаків до СРСР, то в другому томі зібрано матеріали, які відбивають ті обставини, в яких опинилися переселенці, і які визначали їхню подальшу долю – одних уже в Україні, а інших на західних землях Польщі після акції «Вісла».

Другий том має цікаву структуру: перша частина «Дослідницькі роздуми», друга частина «Спогади і світлини» і третя частина «Документи». Загалом такий підхід дав змогу побачити складну драматичну історичну сторінку цілому народу крізь призму долі окремих людей, таких собі мікроісторій, які вміщують у собі цілий всесвіт переплетень суперечностей особи і системи, ідейних, культурних, психологічних та фізичних випробувань, що випали на долю всієї української спільноти. При цьому слід зауважити, що польські переселенці з українських земель, при всьому драматизмі депортації, опинилися у кращих умовах, ніж українські, бо вони рятувалися від сталінської «радянзації» з примусовою колективізацією та «культурною революцією», а українці, навпаки, потрапили у саме горнило цього плавильного казана.

Перший розділ «Переселенці з Польщі в Україні» можна назвати своєрідною енциклопедією холмських українців – тут авторами зібрано інформацію про визначних діячів у галузі освіти, науки, мистецтва, охорони здоров'я, управління, спорту тощо. При цьому абсолютно слушно зауважено цікавий феномен – будучи споконвічними хліборобами, переселенці все ж надавали перевагу містам і містечкам, намагаючись якнайшвидше не просто інтегруватися в

нову для себе державно-політичну систему, а й максимально використати її, передусім, для забезпечення своїм дітям високого освітнього рівня. Це певною мірою відрізняло їх від місцевих «автохтонних» українців, які залишалися прихильниками традиційного консервативного землеробського способу життя, і не вважали освіту надто корисною у господарстві. Автори пояснюють це певною закономірністю, коли народ, вирваний з корінням, намагався скористатися новими умовами, щоб «вибитися в люди». Але, ймовірно, вони були вимушені займати вивільнені поляками соціальні ніші у містах, місцеві ж українські селяни не вельми раділи з того, що треба ділитися землею з переселенцями, які поневолі ставали потенційними конкурентами, тому ставилися до них підозріло, а іноді навіть відверто вороже. Ймовірно, що цей аспект адаптації холмських українців до нових реалій потребує ще глибокого наукового осмислення, тим більше, що зібраний матеріал дає підстави з оптимізмом очікувати нових досліджень.

Вартими уваги є дуже яскраві життєписи представників старшого покоління українських переселенців, котрі пройшли своєрідний патріотичний «вишкіл» спротиву польській уніфікаційній політиці, були активними учасниками українського національного руху на Холмщині у міжвоєнний час, сприйняли переселення в Україну як надзвичайно позитивну справу, але зіткнувшись із радянською дійсністю, мусили або змиритися, або стати жертвою репресивної системи. Саме так склалася доля педагога, журналіста, письменника В. Островського, затаврованого як «український буржуазний націоналіст», педагога М. Ваврисевича, звинуваченого у причетності до КПЗУ, педагога П. Козлюка, який все життя присвятив освіті й музиці.

Найболючішою сторінкою переселенської драми можна вважати долі холмських православних священників, які пройшли спочатку складний період утисків з боку Римо-католицької церкви у Речі Посполитій, але залишилися вірними справі збереження Української православної церкви, а опинившись в УРСР, зіткнулися з новим випробуванням: з одного боку, – нав'язана владою співпраця з Московським патріархатом у справі ліквідації Греко-католицької церкви, з іншого – співпраця з прагматичною і безбожною радянською системою в цілому. Проте, душпастирська діяльність холмського духовенства стала важливим складником відродження Української держави.

Значний інтерес представляє ґрунтовний опис внеску холмшаків у розвиток різних галузей науки, при цьому кожен із науковців справді вартий окремої розвідки. Тут почесне місце займають: видатний дослідник у сфері фізико-хімічної механіки академік В. Панасюк, член-кореспондент НАНУ Г. Максимович та його брат багатолітній ректор Львівської політехніки та Львівського державного університету ім. І. Франка, дослідник у сфері лінійних електричних кіл професор М. Максимович, видатний вчений-хімік, колишній ректор Волинського державного університету професор І. Олексеюк, видатний архітектор І. Сердюк, який деякий час був експертом ЮНЕСКО з питань архітектури, відомий своїми геологічними дослідженнями професор І. Дудас та багато інших діячів, відомих широко в науковому світі. Окремо слід сказати про дослідників

у сфері гуманітарних наук, які перебували під особливо пильним наглядом ідеологічних та силових структур радянської системи, тим не менше професори М. Кравець, Ю. Макар, О. Мазурок, П. Костик та інші зробили значний внесок у розвиток історичних досліджень, створили потужні наукові школи, визнані світовим науковим співтовариством; професори О. Рисак та М. Кікець – знані вчені-філологи, дослідниця Г. Вишневська продовжує вивчати історію та культуру Холмщини тощо. Крім того, чимало визначних діячів холмського походження відзначають автори серед науковців у сфері медицини, біології, ветеринарії та ін. Але ще більше інформації вміщено про діячів культури та їх внесок у розвиток української освіти, театрального мистецтва (Н. Кондратюк), оперного співу (Ю. Мазурок), симфонічної музики (Б. Которович), образотворчого мистецтва (Л. Хведчук), літератури (П. Мах) та багато інших.

Доволі значною є плеяда холмських українців серед управлінських кадрів різного рівня, виробничників не тільки в Україні, а й на теренах інших республік колишнього СРСР та сучасних держав пострадянського простору, що свідчить про високий рівень їхньої професійності та затребуваності. При цьому, як зауважують автори, вони залишалися українськими патріотами.

Другий розділ «Дилема українців Польщі у ХХ столітті» містить підбірку матеріалів, які проливають світло на надзвичайно складну проблему існування частини українського народу на своїй землі, але в умовах особливої політики II Речі Посполитої, яка створила таке національне, релігійне та й політичне середовище, що мало забезпечити повну денационалізацію місцевого населення. Його існування як окремого анклаву викликало занепокоєння урядових кіл: з одного боку, це автохтонні мешканці з давніми державницькими традиціями, з іншого, у 1918 році Холмщина юридично увійшла до складу УНР, а отже була потенційно небезпечною з точки зору активності національно-визвольних рухів. Отже, українці у Польщі опинилися у складній ситуації – або порозумітися з польським урядом і змиритися з повним поглинанням, або мобілізувати всі сили для відстоювання своєї самобутності. Вони вибрали другий складний і драматичний шлях боротьби. Проте це не завадило частині українців стати пліч-о-пліч з поляками під час Другої світової війни, розділити долю з тими, хто опинився у німецьких та радянських таборах. Разом з тим, справедливо відзначено, що частина української інтелігенції скористалася встановленням німецького окупаційного режиму, щоб домогтися рівності з поляками в освітній сфері і повернути собі «втрачений обрис», відновити знищену поляками Автокефальну православну церкву.

Торкаються автори і болючого питання військової колаборації українців з німецьким командуванням, відзначаючи практично аналогічну співпрацю польських військових організацій. Тут варто погодитися із зауваженнями щодо необхідності повного очищення цієї проблеми від міфів, спокійного та розважливого аналізу не тільки мотивів, а й обставин такої співпраці, бо, як показує навіть побіжний погляд, вони були майже у всіх ідентичними – скористатися німецькими можливостями для досягнення власних цілей. Ще одну важку проблему – польсько-українське протистояння – автори теж пропонують розгляда-

ти виключно з точки зору наукового аналізу, виходячи з історичних передумов, а не фіксуючи подію в її застигlostі. Для дослідження таких контраверсійних питань украї небезпечним може стати метод «комахи у бурштині», тому що він не дає можливості винести уроки обом сторонам конфлікту, а, збурюючи емоції, готує ґрунт для нового протистояння.

Окремо слід відзначити цінність підрозділу «Проблема статусу національної меншини». Депортація українців у 1944–1946 рр. та акція «Вісла» мали б допомогти новому польському урядові у вирішенні проблем національних меншин, яких офіційно вже не було. Проте, незважаючи на всі жорстокі реалії, в яких опинилися українці – відсутність мовного та релігійно-церковного середовища, власної мережі освітніх закладів, формування негативного стереотипу в польському суспільстві, – все це не зламало український дух, хоча все ж збереження власної тотожності впродовж тривалого часу було практично під питанням. Особливо складно було боротися за національні права, коли у 50-х рр. ХХ ст. польський уряд розгорнув ідеологічний наступ на «зростаючий український націоналізм», а у 70-х рр. навіть було змінено назви багатьох українських населених пунктів. Політика денаціоналізації зачепила всі сфери культурного життя українців, проте вона ж підштовхувала українську молодь до самоорганізації, навіть якщо це загрожувало переслідуваннями з боку влади. Ситуація почала змінюватися у 80-х рр., зокрема, завдяки діяльності «Солідарності», яка вирішила опертися на підтримку студентської молоді. А вже у 1989 р. українські громадські організації почали налагоджувати свою діяльність.

Загальний процес демократизації виявився тим механізмом, який не тільки порятував українців у Польщі від повної денаціоналізації, а й врятував польське суспільство від своєрідного гуманітарного злочину у випадку, якщо б українська спільнота зникла. Сучасна Польща намагається функціонувати як повноцінний демократичний державний організм, де кожен займає своє місце, але працює у повній злагодженості з потребами всього суспільства. Тут українці ще мають вирішити чимало проблем для збереження власної ідентичності та української культурної спадщини на теренах етнічного пограниччя, визнання відповідальності польського уряду за акцію «Вісла», зняття страхітливих стереотипів, відновлення власного церковного поля. Але в цілому, автори доходять оптимістичного висновку – «козацькому роду нема переводу» – українська меншина в Польщі існує попри всі перепони. І однією із найважчих сьогодні є баласт минулого у людській свідомості.

Назва другої частини «Спогади і світлини» говорить сама за себе. Тут уміщено 64 записи спогадів тих переселенців із Холмщини і Південного Підляшшя, кого зачепила депортація. Ці матеріали мають особливу цінність, бо дають можливість подивитися на події «з середини». Іноді можна почути, що спогади настільки суб'єктивні, що відображають тільки маленький світ однієї людини. Але насправді, ми бачимо, як з багатьох світів формується один, пронизаний болем і переживаннями, але все ж він один, і правда виявляється теж одна, це підтверджують усі очевидці, хай і різними словами і різним досвідом.

Окрім суто історичної цінності спогадів про депортацію варто підкреслити ще й важливу роль їх для оздоровлення суспільства. Адже жахливий досвід попередніх поколінь нашаровується на всі наступні покоління. Це стало своєрідною психологічною травмою, яку люди передають у спадок. Багато негативних процесів у сучасному суспільстві пов'язано саме з небажанням визнати та усвідомити жахливий історичний досвід, замовчування подій минулого спричиняє розрив між поколіннями, витіснення епізодів історії веде до колективної амнезії, що спричиняє повну апатію. Психологи стверджують, для того, щоб травма минулого перестала викривляти сучасність, необхідно зробити «роботу горя» – визнати власний драматичний досвід, прийняти його, як частину свого життя, частину життя сім'ї, суспільства. Опубліковані спогади – це «робота горя», яка має змушувати всіх думати про відповідальність за себе і свій народ.

Остання частина «Документи» побудована виключно на принципі відтворення документів, без будь-яких коментарів та аналізу. Автори віднайшли унікальні документи у фондах бібліотек і архівів Канади, Центрального військового архіву Польщі, Архіву Православної митрополії у Варшаві та Архіву родини Макарів. Тут кожен читач відчує, як сухою мовою офіціозу та справочиння вирішуються долі людей, громад, поколінь. Особливий інтерес можуть представляти унікальні слідчі документи щодо польсько-українського протистояння часів Другої світової війни, української національної боротьби, становища православної церкви на Холмщині.

Варто відзначити, що колективна праця Юрія Макара, Віталія Макара та Михайла Горного є серйозним науковим доробком, який дає змогу отримати не тільки значний обсяг фактичної інформації про становище українців у Польщі, обставини їх депортації та умов адаптації в СРСР, а й об'єктивну неупереджену оцінку подіям, явищам, людям. Зважаючи на те, скільки видатних вихідців із Холмщини згадано на сторінках книги, скільки надали свої спогади та світлини, можна говорити про особливий колективний пошанівок своїй малій батьківщині, яка збереглася в серцях. Ця книга пронизана любов'ю до отчої землі, але без надриву та емоційної надмірності.

Зважаючи на значний обсяг – 900 сторінок – слід зауважити надзвичайно зручний для користування довідковий апарат: перелік документів, іменний індекс, індекс місцевостей – усе це дає змогу легко віднайти потрібну інформацію. Для завершення технічних характеристик слід віддати належне гідному поліграфічному виконанню, що є особливо цінним зважаючи на обсяг книги.

Юрію Макару, Віталію Макару, Михайлу Горному щира вдячність за таку копітку і вкрай необхідну працю, сили і натхнення для підготовки наступного тому.

Література

1. *Макар Ю.* Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 2 / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар. – Чернівці : Букрек, 2014. – 900 с. : іл.